

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕЛЕМЕНТІВ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ У РОЗРІЗІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ВЕРХОВНОГО СУДУ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE ELEMENTS OF THE PRINCIPLE OF PROPORTION IN THE VIEW OF THE JUDICIAL PRACTICE OF THE SUPREME COURT AND THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Волощенко О.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Статтю присвячено характеристиці складових елементів принципу пропорційності, як одного із базових принципів цивільного судочинства та наданні рекомендацій щодо реалізації умов дотримання останнього. Автором констатовано європеїдну природу походження даного принципу та практичну необхідність тлумачення його складових через призму практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Характерною ознакою належного функціонування принципу пропорційності вказано взаємозалежність та зв'язок складових даного принципу

В питаннях трактування складової дотримання завдань судочинства фіксовано застосування заходів процесуального примусу, як способів впливу на необхідність своєчасності у виконанні процесуальних прав учасниками процесу. Також, заходи процесуального примусу, на кшталт, штрафів та попереджень, виконують превентивну функцію. Фрагментарне дослідження практики ЄСПЛ дозволило констатувати наявність «більш вагомих доказів», які мають вирішальне значення в питаннях дотримання пропорційності у аспектах завданих збитків та задоволених позовних вимог. Суть реалізації елементу «Особливості предмету спору» повинно базуватись на пропорційності співвідношення позовних вимог, які викладаються у позовній заяві, завданих збитках та прямому відношенню непропорційних дій відповідача до настання негативних наслідків. Для реалізації принципу пропорційності в частині елемента «ціна позову», суд повинен виходити з пропорційного співвідношення вимушеної потреби застосування заходів забезпечення позову з існуючими загрозами порушення прав позивача та відновлення порушених прав. Елементи «складності справи» та «значення розгляду справи» наділені суб'єктивним ставленням учасників справи. Тому, рекомендація до дотримання даного елемента зводиться до необхідності пропорційного співставлення ціни позову з реально завданими збитками, які зазнав позивач. Значення розгляду справи повинно ґрунтуватись на супутніх факторах, які є вагомими у питаннях суб'єктивного відношення учасників справи до результатів розгляду та вирішення справи по суті.

Ключові слова: принцип пропорційності, цивільне судочинство, ціна позову, складність справи, особливості предмету спору, практика ЄСПЛ.

The article is devoted to the characterization of the constituent elements of the principle of proportionality, as one of the basic principles of civil justice, and to the provision of recommendations on the implementation of the conditions for compliance with the latter. The author notes the European nature of the origin of this principle and the practical necessity of interpreting its components through the prism of the practice of the European Court of Human Rights (hereinafter referred to as the ECHR). A characteristic feature of the proper functioning of the principle of proportionality is the interdependence and connection of the components of this principle.

In the issues of interpreting the component of compliance with the tasks of judicial proceedings, the use of procedural coercion measures is recorded as a way of influencing the need for timeliness in the exercise of procedural rights by the participants in the process. Also, procedural coercive measures, such as fines and warnings, perform a preventive function. A fragmentary study of the ECHR's practice allowed us to state the existence of "more weighty evidence" that is crucial in matters of proportionality in terms of damages caused and claims satisfied. The essence of the implementation of the element "Features of the subject matter of the dispute" should be based on the proportionality of the claims set out in the statement of claim, the damages caused, and the direct relationship of the defendant's unlawful actions to the occurrence of negative consequences. To implement the principle of proportionality in terms of the element "cost of the claim", the court must proceed from the proportional relationship between the forced need to apply measures to secure the claim and the existing threats of violation of the plaintiff's rights and restoration of violated rights. The elements of "complexity of the case" and "importance of the case" are endowed with the subjective attitude of the participants in the case. Therefore, the recommendation to comply with this element boils down to the need to proportionally compare the price of the claim with the actual damages suffered by the plaintiff. The significance of the case review should be based on related factors that are significant in matters of the subjective attitude of the participants in the case to the results of the review and resolution of the case on the merits.

Key words: principle of proportionality, civil proceedings, cost of claim, complexity of the case, features of the subject matter of the dispute, ECHR practice.

Активізація євроінтеграційних процесів України має суттєвий вплив на всі сфери «життя» суспільства, оскільки адаптація вітчизняного законодавства до європейських стандартів має наслідком зміни у підходах до правового регулювання різних видів соціально-правових відносин. Не є виключенням і сфера цивільного процесуального права. Внесені зміни до Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) у 2017 році надали якісно-нову редакцію кодифікованого закону. Кардинальні зміни торкнулись строків тривалості стадій цивільного судочинства, розширення переліку учасників процесу та повноважень суду тощо.

Особливу увагу законодавець приділив сутності та переліку принципів цивільного судочинства. Зміни стосувались як розширення змісту (наприклад, новелізована версія принципу Верховенства права передбачає розши-

рення переліку джерел правового регулювання цивільних процесуальних відносин) так і переліку повноважень суду (наприклад, окремі аспекти принципу диспозитивності розкриваються у можливості суду обирати ефективний спосіб захисту порушеного права, який не передбачено договором або законом). Окрема увага приділялась і закріпленню деяких принципів, які до нової редакції ЦПК України 2017 року не має прямого закріплення. Окремий підхід застосовано до принципу пропорційності.

Відсутність прямого нормативного закріплення не визначається як ознака відсутності такого принципу. Опосередковане закріплення передбачає існування правової засади у контекстах статей, які опосередковано розкривають сутність такої. Як один із фундаментальних принципів цивільного судочинства, який покликаний встановлювати відповідний баланс між приватним та суспільним інтере-

сами принцип пропорційності пронизує цивільних процес на всіх його стадіях. Суть та ознаки такого знаходять своє існування у окремих нормах ЦПК України та спеціалізованого законодавства, розкриваються у окремих положеннях, які адресуються учасникам цивільних процесуальних відносин. І в цілому формують належне функціонування принципу пропорційності у цивільному процесі.

Принцип пропорційності, з огляду його сутності, є європеїдним, походить з європейських цінностей та розкривається у висновках судової практики Європейського суду з права людини (далі – ЄСПЛ). Окреслена природа походження визначає основні риси та особливості реалізації даного принципу на практиці. Тому практично-необхідним є звернення до судових прецедентів ЄСПЛ в питаннях реалізації принципу пропорційності як самими суддями при розгляді і вирішенні правового спору, так і учасниками справи, при формуванні позицій захисту. Зазначений підхід обумовлюється положеннями ч. 4 ст. 10 ЦПК України [1], яка фіксує визнання судової практики ЄСПЛ джерелом права.

Стаття 11 ЦПК України зазначає: «Суд визначає в межах, встановлених цим Кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи: завдання цивільного судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо» [1]. З огляду вищезазначеного, законодавець трактує розуміння принципу пропорційності виходячи із переліку його складових елементів. Однак, уникає підходів щодо розкриття сутності таких елементів та їх значення для розгляду і вирішення справи по суті. Вірне трактування та розуміння таких складових елементів є запорукою швидкого та вірного вирішення спору по суті. Однак, на практиці, виникають непоодинокі випадки, коли необхідність підходів до трактування таких складових ігноруються або здійснюється із помилковим баченням. Наслідком таких дій є недотримання принципу пропорційності і виникнення підстав до визнання судового рішення незаконним. Тому, потреба до додаткового визначення складових та надання їх детальної характеристики обумовлює необхідність розкриття та дослідження таких елементів.

Враховання завдань цивільного судочинства є відповідним орієнтиром для судді, в першу чергу, який розглядає справу. Згідно ч. 1 ст. 2 ЦПК України до основних завдань цивільного судочинства відносяться справедливості, неупередженості та своєчасності розгляду та вирішення цивільних справ. Фактично, перші два елементи завдань (справедливості та неупередженості) є суб'єктивними і залежать від сумління та внутрішньої волі судді, як арбітра цивільного процесу. Своєчасність є залежною як від суб'єктивних факторів так і об'єктивних (наприклад, причини які не залежать від волі сторін справи (захворювання, тощо) і унеможливають їх присутності у судових засіданнях з подальшим перенесенням останніх у часі). Тому припис дотримання принципу пропорційності в контексті виконання завдань цивільного судочинства адресовано суду, і відповідальність щодо сумлінності виконання покладається персонально на суддю, який вершить правосуддя. Дана теза не є абсолютною. Дія принципів цивільного процесуального права поширюється на всіх учасників цивільного процесу, без виключень. Тому, закон також, покладає відповідні обов'язки відповідальності як на учасників справи, так і на інших учасників цивільного процесу. Зокрема, це стосується випадків умисного «затягування» процесу, шляхом систематичного перенесення судових засідань. Існуюча система заходів процесуального впливу дає мож-

ливість суддям карати подібну поведінку, шляхом накладення попереджень і штрафів. Застосування таких важелів впливу виконує також превентивну функцію щодо попередження вчинення відповідних дій, що кваліфікуються зловживанням процесуальними правами. Таким чином, врахування завдань цивільного судочинства – це елемент дотримання принципу пропорційності, що вимагає комплексного підходу, що включає виконання активних дій з аналітики, сумлінного вивчення матеріалів справи суддею і учасниками процесу з питань їх участі та сприянню вчинення судочинства, шляхом виконання всіх поточних рішень суду під час розгляду справи. Також, реалізація даного елементу здійснюється у пасивній поведінці учасників процесу, шляхом утримання від дій, що кваліфікуються зловживанням процесуальних прав тощо.

Забезпечення розумного балансу між приватними і публічними інтересами, складова принципу пропорційності, що реалізується через трактат практики ЄСПЛ. Розуміння зазначеного елементу розкривається у рішенні по справі «Жовнер проти України» у п. 48 Суд зазначає, що «Суду також належить з'ясувати, чи дотримується справедлива рівновага між вимогами загального інтересу і вимогами захисту основних прав громадян» [2].

Зразковим, з точки зору практичного впровадження рекомендацій ЄСПЛ є рішення «Наталія Михайленко проти України». Висновки зазначеного рішення фіксуються у новій редакції ст. 300 ЦПК України, в частині розширення переліку осіб, які можуть ініціювати питання щодо скасування рішення про обмеження/позбавлення цивільної дієздатності. З 2017 року таким правом наділяються, в тому числі і особи, яких обмежено або позбавлено цивільної дієздатності. ЄСПЛ у зазначеному рішенні акцентував увагу на тих аспектах, що органи судової системи не наділені контролюючою функцією по відношенню до діяльності психіатричних закладів. Тому, не можуть надати належну оцінку діям та періоду утримання осіб, а також запобігти випадків утримання осіб, які мають прогрес лікування та фактично можуть поновити об'єм цивільної дієздатності. Власне, такий підхід обумовлено ЄСПЛ саме в питаннях забезпечення балансу між приватним і публічним інтересами.

Забезпечення розумного балансу між приватним і публічним інтересом, як елементу пропорційності застосовується і в аспектах доказової бази справи. Сформована судова практика визначає можливість та необхідність застосування судами більш вагомих доказів. З цієї точки зору цікавим є висновок, викладений у Постанові ВП ВС від 27.03.2024 по справі № 191/4364/21: «п 15.17. Застосовуючи стандарт переваги більш вагомих доказів, суд апеляційної інстанції зробив обґрунтований та цілком очевидний висновок, що принцип пропорційності втручання у право позивачки на повагу до її приватного життя не було порушено внаслідок відсторонення її від роботи у зв'язку з непроходженням обов'язкового профілактичного щеплення від COVID-19 на час до моменту, коли буде усунуто причини такого відсторонення. За обставинами справи, що переглядається, загроза створення небезпеки оточенню (людям) діями позивачки (її бездіяльністю) переважає над метою обмеження втручання у право на повагу до її приватного життя» [4].

Таким чином, вищезазначений підхід до трактування сутності забезпечення балансу між приватними і публічними інтересами фіксує цілком закономірне право суду на надання переваги більш вагомим доказам, які виходячи із сутності вказаної постанови обумовлюють прийняти рішення на користь однієї із сторін. Більш вагомим доказами визначаються ті, що обґрунтовуються позицію однієї із сторін у поєднанні із перевагою інтересу (у даному випадку інтересу публічного). Отже, забезпечення розумного балансу між інтересами публічними та приватними не має абсолютний характер. Збереження балансу не

визначається як певна величина, яка повинна отримуватись шляхом зрівнювання таких інтересів, а застосовується як певна мірна величина для можливості визначення пропорційності обмеження прав, що здійснюється в результаті розгляду та вирішення спору по суті. Вагомим доказом, з огляду зазначеного, визнаються ті, що приймаються судом і обґрунтовують позицію сторони, пропорційна вага якої є вирішальною в питанні забезпечення як балансу інтересів, так і надання переваги тій позиції сторони, на чю користь ухвалюється рішення.

Особливості предмета спору проявляються у обов'язку суду розглядати та вирішувати по суті спір у відповідності до позовних вимог, які викладаються позивачем у позовній заяві та їх пропорційному співвідношенні до дій, які вчинив відповідач, що кваліфікуються як порушення, невизнання чи оспорювання прав позивача. Дотримання зазначеного елемента виступає своєрідним мірилом та показником дотримання судом балансу співвідношення між вимогами та запереченнями (а у випадку відсутності таких – обсягами порушення прав позивача) сторін справи. Зазначений елемент застосовується у дії по принципу можливості обмеження прав відповідача у обсязі, пропорційному вчиненому порушенню. Зразковою у даному питанні на предмет підтвердження таких суджень є Постанова ВС від 28 квітня 2020 року у справі № 754/11171/19, зокрема зроблений висновок щодо пропорційності втручання у права та обов'язки особи та його співвідношенням із викладеними вимогами. Верховний Суд зазначив: « При вирішенні питання щодо застосування такого заходу суд на підставі установленних обставин справи та оцінки факторів небезпеки (ризиків) щодо вчинення домашнього насильства має оцінити пропорційність втручання у права і свободи особи з урахуванням того, що ці заходи пов'язані із протиправною поведінкою такої особи» [5]. У даному рішенні мова іде про встановлення обмежувального припису на обмеження права наближення до позивачки та її дітей. Приймаючи рішення та обмежуючи такий доступ, суд вказує на пропорційність застосованих обмежувальних заходів із природою та характером протиправної поведінки особи, до якої підлягає застосуванню обмежувальний припис.

Ціна позову, як елемент принципу пропорційності виправдовується у справах, де виникає необхідність застосування заходів забезпечення позову. Тобто, перш ніж застосувати захід забезпечення позову, ініційований позивачем, суд повинен врахувати пропорційність вжиття такого заходу із специфікою дій, що кваліфікуються позивачем, як порушення його права. Також, у даному випадку є необхідною оцінка ризиків незастосування заходів забезпечення позову та наслідків, які можуть виникнути, у випадку такого незастосування. Варто враховувати, що в окремій категорії справ, наприклад, у справах щодо нерухомого майна, яке перебуває у фактичному законному володінні іншої особи, що не є власником, коли власник виступає відповідачем по справі. Застосування заходів щодо обмеження доступу до такого об'єкта як заходу забезпечення позову у такій ситуації також вимагають

залучення особи до справи, у фактичному володінні якої перебуває даний об'єкт.

Враховання судом ступеня **складності справи** у кожному конкретному випадку повинно базуватися на кількох критеріях: 1. Співвідношення ціни позову, кількості учасників справи та наявної доказової бази. Ціна позову повинна бути пропорційною до фактично понесених витрат сумарно обрахованих щодо загальної кількості позивачів; наявна доказова база повинна формувати належне підтвердження завданої шкоди, пропорційне до способів компенсації останньої.

Значення розгляду справи для сторін є оціночним елементом принципу пропорційності. І в кожному випадку розгляду і вирішення справи по суті суддя повинен виходити із сукупності супутніх факторів, які є вагомими для сторін у питанні прийняття рішення щодо значення розгляду справи для сторін. Наприклад, це може бути стан матеріального становища, наявність дітей або інших осіб, які перебувають на утриманні у позивача або відповідача тощо. Такі обставини можуть мати місце як і сумарно у кожному конкретному випадку, так і одинично. Пропорційність таких обставин повинна обумовлювати справедливі наслідки за порушення прав позивача з величиною завданих збитків та компенсувати порушені права позивачеві відповідно до рівня завданої шкоди.

Таким чином, проведений аналіз складових принципів пропорційності вітчизняного кодифікованого закону надає можливість зробити наступні **висновки**:

1. Принцип пропорційності, як засада європейського походження підлягає тлумаченню та розкриттю її сутності через призму практики ЄСПЛ, що обумовлює трактування окремих елементів даного принципу з точки зору рекомендацій, викладених у судовому прецеденті.

2. Забезпечення між публічними і приватними інтересами досягається шляхом врахування обставин справи, які впливають на пропорційність задоволення позовних вимог відповідно до обсягів завданої шкоди.

3. Врахування завдань цивільного судочинства як елемент пропорційності в частинах неупередженості та справедливості адресовано судді, та вимагає сумлінного ставлення суддів до виконання покладених на них обов'язків. Можливість застосування заходів процесуального примусу розглядається як додатковий механізм забезпечення дотримання даного елемента принципу пропорційності, зокрема та принципу пропорційності, в цілому.

4. Ціна позову, складність справи та значення розгляду справи для сторін – елементи принципу пропорційності, які наділені оціночним критерієм, і в питаннях дотримання таких, вимагають врахування суб'єктивних обставин, в яких перебувають сторони справи.

Вищезазначена характеристика складових елементів принципу пропорційності не є вичерпною, оскільки законодавцем вказується на відкритість даного переліку у контексті ст. 11 ЦПК України, що в подальшому може бути використано для нових науково-практичних досліджень та висновків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV/ Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 26.12.2024)
2. Рішення по справі «Жовнер проти України» від 29.06.2004 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_221#Text (дата звернення: 26.12.2024)
3. Рішення по справі «Наталія Михайленко проти України» від 15.05.2008 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_465#Text (дата звернення 26.12.2024 р.)
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27.03.2024 у провадженні по справі № 191/4364/21 URL: <https://ips.ligazakon.net/document/C027439> (дата звернення 24.12.2024 р.)
5. Постанова Верховного Суду від 28 квітня 2020 року у справі № 754/11171/19 URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/89034240> (дата звернення 24.12.2024)